

І. А. Колеснікова

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ТАКТИЧНІ МОДЕЛІ ЯК ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Стаття присвячена процесу моделювання події злочину під час допиту свідків. Розглянуто особливості відтворення події злочину свідком і сприйняття її слідчим під час допиту. Запропоновано тактичну модель процесу оцінки достовірності показань свідків. Обґрунтовано, що результат моделювання події злочину залежить від кожного учасника слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: криміналістична тактика, моделювання події злочину, допит свідків, засоби криміналістичної тактики, тактичні моделі.

Постановка проблеми. Як показує слідча практика, значна частина нерозкритих злочинів зумовлена недостатнім умінням слідчого отримувати, виявляти, оцінювати та використовувати інформацію, яка повідомляється учасниками кримінального провадження. Особливо важливим і психологічно складним завданням є отримання достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої чи помилкової інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій (особливо допиту) та моделювання події злочину на підставі отриманих показань.

За останні десятиріччя відбулися суттєві зміни в предметі криміналістичної тактики, виникли нові напрями, сформувались окремі наукові теорії. Оптимізація діяльності досудового слідства потребує активного застосування різноманітних засобів криміналістичної тактики: тактичних рекомендацій, тактичних прийомів, систем тактичних прийомів, серед яких значне місце посідають тактичні моделі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі проблеми криміналістичної тактики були предметом дослідження таких учених, як А.М. Алексєєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.Є. Богінський, О.М. Васильєв, Н.І. Гаврилова, Г.Г. Доспулов, В.О. Коновалова, С.Я. Розенбліт, В.Ю. Шепітько, М.Л. Якуб та інші, проте питання застосування тактичних моделей під час допиту свідків залишилися нерозглянутими.

Метою статті є дослідження процесу моделювання події злочину під час допиту свідків і визначення тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків.

Виклад основного матеріалу. Показання свідків являють собою словесний опис образів і динамічних уявлень. Такий опис події та сама подія можуть повністю не збігатися. Одні й ті самі слова, фрази, повідомлені різними людьми, можуть мати різні зміст і наповнення. З'ясування того, що дійсно міститься за повідомленням, що мається на увазі під певним поняттям, терміном, і становить головну мету пізнавальної діяльності слідчого під час допиту [1, с. 529, 530].

Під час діагностики мислення слідчого проходить шлях від явища до його сутності, від наслідків до їх причин, від відображення до аналізу їх ідентифікаційних можливостей [1, с. 498]. Проблеми моделювання події злочину слідчим на підставі отриманих показань допитуваного зумовлені тим, що показання учасників процесу є насамперед суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності й припускають їх залежність від індивідуальних особливостей сприйняття, пам'яті, сугестивності, зацікавленості допитуваного тощо. Тому важливим завданням слідчого є встановлення достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої або помилкової інформації. Наразі відсутня логічно впорядкована система тактичних прийомів, що була б спрямована на досягнення зазначеної мети. Отже, дуже важли-

вим є розроблення тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків, що дозволить слідчому провести допит на більш високому рівні та підвищити ефективність досудового слідства в цілому.

Із цією метою пропонуємо практичним працівникам використовувати тактичну модель процесу оцінки достовірності показань свідків, яка складається з таких частин: 1) діагностика відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу сприйнятої події кримінального правопорушення; 2) діагностика суперечностей у показаннях допитуваного; 3) діагностика добросовісних помилок у показаннях.

Допит є процесом ретельної перевірки та з'ясування особливостей кожної стадії з метою встановлення конкретних причин і умов, які привели до перекручення інформації [2, с. 82]. Процес установлення достовірності показань свідків полягає у виокремленні їх із помилкових і свідомо неправдивих. Під час процесу оцінки достовірності показань свідків слідчим останні або визнаються такими, або виявляються помилкові чи свідомо неправдиві показання свідка.

Із метою діагностики показань свідків у психологічній літературі рекомендується кожне показання розглядати з п'яти позицій: а) мав місце в дійсності описуваний у показаннях факт або його не було; б) знає чи не знає допитуваний про існування (неіснування) цього факту; в) відповідає чи не відповідає його повідомлення знанню (незнанню) цього факту; г) з огляду на все вищезазначене це повідомлення оцінюється як достовірне чи неістинне; г) воно при цьому кваліфікується як щире або як неправдиве [3, с. 87]. Установлення відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань) чи повідомлення свідком свідомої неправди не випадково визначається першою складовою частиною тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків, оскільки саме виявлення свідомої неправди чи повідомлення правдивої інформації визначає відповідну слідчу ситуацію (конфліктну чи безконфліктну), від якої залежатимуть усі

подальші складники тактичної моделі та відповідні тактичні прийоми допиту.

У психологічній літературі містяться певні рекомендації щодо встановлення правдивості показань. Так, деякі автори зазначають, що під час допиту слідчий має відокремлювати факти, описані впевнено, від тих, які повідомляються з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів із боку свідка, а також умови сприйняття ним цього факту [4, с. 226]. Думка про те, що стан впевненості чи невпевненості у своїх показаннях може відобразити їх достовірність, є спірною, оскільки свідок, який бажає допомогти слідству та впевнено дає добросовісні показання щодо події кримінального правопорушення, може добросовісно помилятися через різні причини. А отже, показання, що надаються впевнено, не завжди достовірні, і тому слідчий повинен насамперед звертати увагу на їх змістовний бік, на відповідність повідомленої інформації іншим доказам у кримінальному провадженні, а не на впевненість чи невпевненість свідка під час надання свідчень.

Заслужують на увагу критерії оцінки відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань), які виокремлюють деякі науковці [5, с. 17; 6, с. 325, 326]. До таких належать: 1) компетентність свідка (коли характер його показань, індивідуальні особливості дають змогу зробити висновки про те, що він нездатний вигадати події, які описує); 2) рівень мовних здібностей свідка (відповідність мовних особливостей свідка його культурному рівню, професійному статусу, лексичному запасу тощо); 3) унікальність показань (показання додають індивідуальності та неповторності події, яка описується); 4) наявність великої кількості деталей; 5) емоційна насиченість показань; 6) критерій невідповідностей (добросовісний свідок не намагається усунути невідповідності, джерело яких йому самому невідоме).

Перераховані критерії виконують діагностичну функцію. Вони дозволяють слідчому під час допиту припустити, чи мають місце правдиві показання, чи допитуваний повідомляє свідому неправду.

У цих наукових здобутках трапляються й деякі неточності. Так, твердження про те, що ці критерії є критеріями достовірності інформації, яка надходить від допитуваного, на нашу думку, викликає деякі зауваження. З огляду на те, що «достовірність – це відповідність доказів об'єктивній дійсності» [7, с. 57], а правдивість визначається як відповідність висловів, слів того, хто говорить, його думкам і переконанням [8, с. 357]; ці критерії слід визнати критеріями відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань).

«Правда» обмежена суб'єктивною здатністю сприйняття, особливостями пам'яті свідка, умовами, в яких відбувалося збереження інформації й подальше її передавання (ретрансляція) іншим особам [6, с. 13]. Переконаність в істинності думки не може бути гарантією, критерієм її істинності. Людина може вважати безумовно правильним положення, яке насправді об'єктивно є помилковим [9, с. 22]. Ці критерії – лише перший крок до встановлення достовірності показань. Вони дають змогу припустити, чи мають місце правдиві або неправдиві показання допитуваного, після чого виникає необхідність у більш ґрунтовному дослідженні змістовної частини показань, що зумовлює виокремлення такої складової частини тактичної моделі, як діагностика суперечностей у показаннях допитуваних, які після використання слідчим критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення були визнані правдивими. Так, О.М. Васильєв для встановлення достовірності, правдивості та свідомої неправди допитуваного пропонує застосовувати криміналістичний аналіз показань, що містить такі прийоми: 1) оцінка загальної правдоподібності показань; 2) установлення можливості безпосереднього сприйняття особою фактів, про які вона дає показання; 3) перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань; 4) перевірка відповідності змісту показань іншим доказам; 5) особисте спостереження за допитуваним [10, с. 300–306]. На наше переконан-

ня, наведена сукупність «тактичних прийомів» викликає деякі зауваження. Окремі із запропонованих автором «тактичних прийомів» (оцінка загальної правдоподібності показань; установлення можливості безпосереднього сприйняття особою фактів, про які вона дає показання) не є такими в розумінні цього поняття. Такі ж тактичні прийоми, як перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань, відповідності змісту показань іншим доказам, що запропоновані автором, заслуговують на увагу. Вони частково передбачають деякі елементи другої складової частини тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків – діагностики суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення були визнані правдивими. Сказане вище ще раз підтверджує необхідність ґрунтовного дослідження цієї складової частини тактичної моделі.

Із метою діагностики суперечностей у показаннях свідків у криміналістичній літературі також запропоновано деякі тактичні прийоми. Так, Л.М. Карнеєва слушно наголошує на тому, що остаточне рішення стосовно достовірності окремого доказу може бути прийняте лише після його зіставлення з іншими доказами, а потім – із їх сукупністю [7, с. 41]. Хоча, коли йдеться про показання допитуваних, така позиція авторів, які обмежуються тільки цим тактичним прийомом, стверджуючи, що перевірка достовірності показань під час допиту передбачає їх зіставлення з іншими вже зібраними в кримінальному провадженні доказами [11, с. 126; 12, с. 5], потребує пояснень.

Цей тактичний прийом спрямований на досягнення проміжної мети – установлення наявності чи відсутності суперечностей у показаннях допитуваного, кінцевою ж метою є з'ясування достовірної інформації в кримінальному провадженні. Так, М.І. Єнікєєв слушно зазначає, що під час діагностики показань допитуваного треба звертати увагу на таке: а) логічний зв'язок між показаннями, які повідомляються, їх суперечливість або відповідність;

б) відповідність чи невідповідність показань іншим доказам; в) загальні психофізіологічні можливості свідка [1, с. 533]. Деякі автори дещо розширили наведений перелік тактичних прийомів, до яких відносять такі: 1) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані в показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 2) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, що встановлені під час допиту; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими відомостями про ту саму подію [12, с. 6, 7; 5, с. 107].

На окремих із названих вище тактичних прийомах зупиняється також О.Я. Переверза, яка підкреслює, що під час допиту необхідно проаналізувати показання з погляду того, як особа описує обставини під час одного допиту й під час інших; чи припускається вона при цьому суперечливих описів і висловлювань [13, с. 10]. На нашу думку, цей перелік тактичних прийомів доцільно доповнити таким прийомом, як зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події. За результатами анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС і СБ України було встановлено, що практичні працівники під час оцінки достовірності показань допитуваних використовують такі тактичні прийоми: зіставлення тих обставин події, які по-різному описані в показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час (54,8% практичних працівників); зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, установлених під час допиту (23,2%); зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими відомостями про ту саму подію (53,6%); зіставлення фактів, які повідомляються допитуваним, із природним перебігом події (55,2%); на інше вказали 3,6% респондентів. Представлену сукупність тактичних прийомів доцільно розглядати в послідовності зменшення відсотка їх застосування практичними працівниками.

Отже, перелік тактичних прийомів матиме таку послідовність: 1) зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події; 2) зіставлення тих обставин події, які по-різному

описані в показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію; 4) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, установлених у процесі допиту.

Зазначені тактичні прийоми виконують діагностичну функцію. Вони дають можливість установити наявність чи відсутність суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання відповідних критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення були визнані правдивими. За наявності ж суперечностей у правдивих показаннях можуть виникати такі ситуації: а) мають місце достовірні показання допитуваного (недостовірну інформацію одержано під час слідчих дій, які передували цьому допиту); б) мають місце добросовісні помилки в показаннях допитуваного (ненавмисне перекручення сприйнятої інформації). Отже, установлення суперечностей у показаннях допитуваного не зумовлює остаточного виявлення добросовісних помилок, а тільки дає можливість припустити той факт, що суперечності могли виникнути через добросовісні помилки. Тому після встановлення наявності суперечностей у правдивих показаннях свідків виникає необхідність діагностувати добросовісні помилки в цих показаннях, що і є третьою складовою частиною тактичної моделі.

Третя складова частина тактичної моделі – діагностика добросовісних помилок у показаннях допитуваних, спрямована на з'ясування причин виявлених суперечностей, а саме: чи виникли ці суперечності через добросовісні помилки допитуваного, чи показання свідка є достовірними, а суперечності виникли через недостовірність інформації, яка була встановлена попередніми слідчими діями. В юридичній літературі робилися спроби виокремити сукупність тактичних прийомів виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваного. Так, О.Я. Переверза пропонує виявити помилки сприйняття, а потім усунути їх під час допиту, тому необхідно проаналізувати показання з погляду того,

скільки часу може знадобитись особі для виконання тих чи інших операцій, дій; чи могла особа в описуваних нею умовах сприйняти те, про що вона дає показання (зокрема, за умови швидкоплинності події); чи могла бути в описуваних особою умовах така кількість об'єктів і суб'єктів; чи могли події відбутись у тій чи іншій послідовності й у тому чи іншому обсязі; чи могли предмети, об'єкти, що описуються, мати ті властивості, якими їх наділяє особа, що дає показання [13, с. 10].

Така сукупність тактичних прийомів викликає деякі критичні зауваження. Тактичні прийоми, запропоновані автором, не є такими в розумінні цього поняття. Їх слід визнати метою, на досягнення якої й мають бути спрямовані тактичні прийоми оцінки достовірності показань допитуваних.

Основним же тактичним прийомом виявлення добросовісних помилок, на нашу думку, є постановка різних запитань. Їх класифікацію докладно досліджено в юридичній літературі О.В. Фуніковою, О.С. Подшибякіним, Г.О. Зоріним та ін. Тому наша увага буде зосереджена не на їх різновидах, а на змістовому наповненні. Під час допиту основні запитання, спрямовані на одержання об'єктивної інформації, повинні чергуватися із запитаннями діагностичного характеру, що дозволяють оцінити ступінь суб'єктивності співрозмовника. З огляду на особливості незаінтересованої позиції свідка інформаційна структура запитань охоплює такі чинники: 1) об'єктивного характеру: безпосереднє встановлення обставин, що цікавлять слідство, а також їх уточнення й деталізація; 2) суб'єктивного характеру: а) психологічні особливості сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації; б) суб'єктивна оцінка особою інформації, яку вона сприймає й відтворює; в) мотиви можливого перекручення інформації [14, с. 26]. З'ясування й урахування умов сприйняття є необхідним для розмежування неправдивих і помилкових показань [15, с. 6]. Отже, постановка запитань має сприяти з'ясуванню особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації щодо події кримінального правопорушення. А на досягнення зазначеної мети спрямо-

уватимуться такі тактичні прийоми, як постановка основних, додаткових, доповнюючих, уточнювальних, нагадуючих, деталізуючих і контрольних запитань.

Із метою перевірки й оцінки достовірності показань В.В. Печерський пропонує такі тактичні прийоми допиту, спрямовані на з'ясування особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення: а) з'ясувати фізичні, фізіологічні й інші особливості суб'єкта сприйняття; б) установити умови сприйняття; в) визначити особливості співвідношення «об'єкт і фон сприйняття» (які саме об'єкти та їх деталі сприймалися, що було фоном) [16, с. 53]. Виявленню добросовісних помилок у показаннях свідків значною мірою буде сприяти з'ясування умов і суб'єктивних можливостей допитуваної особи під час сприйняття події кримінального правопорушення в цілому й окремих її елементів. Для досягнення цієї мети доречно використовувати такі тактичні прийоми, як постановка уточнюючих, деталізуючих і контрольних запитань.

Вивчення й аналіз літературних джерел дозволяє нам виокремити такі тактичні прийоми діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваних: 1) постановку запитань із метою: а) з'ясування об'єктивних умов сприйняття; б) установлення психологічного стану свідка під час сприйняття й стану його органів чуття; 2) зіставлення показань свідка з його психологічним портретом; 3) постановку запитань для визначення: а) виду запам'ятовування й особливостей пам'яті допитуваного (типу, виду); б) часу, який сплинув із моменту події кримінального правопорушення; 4) постановку запитань із метою з'ясувати джерела, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються ним під час допиту; 5) пропозицію свідкові обґрунтувати свої оціночні показання конкретними фактами з метою виявлення суб'єктивної оцінки допитуваним інформації, яка ним сприймалася. Наведена сукупність тактичних прийомів діагностики добросовісних помилок у показаннях свідків дає можливість не тільки вчасно виявити такі помилки, а й установити, на якій саме стадії формування показань

вони виникли, залежно від чого слідчий у подальшому застосовуватиме систему тактичних прийомів нейтралізації добро-совісних помилок у показаннях свідків.

Висновки і пропозиції. Запропонована тактична модель процесу оцінки достовірності показань свідків, оперування якою здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей кримінального правопорушення й особи допитуваного, дозволить своєчасно одержати, виявити, оцінити й використати інформацію, що надійшла від свідків, у результаті чого підвищиться рівень ефективності пізнавальної й організаційної діяльності органів досудового слідства.

Список використаної літератури:

1. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / М.И. Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
2. Суворова Л.А. Идеальные следы в криминалистике / Л.А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
3. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ.] / А.Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
4. Козляковський П.А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П.А. Козляковський, А.П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – 424 с.
5. Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] / Н.И. Гаврилова ; под ред. А.Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – 136 с.
6. Криміналістика : [підруч.] / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель [та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2016. – 640 с.
7. Карнеева Л.М. Доказательства в советском уголовном процессе / Л.М. Карнеева. – Волгоград : ВСШ, 1988. – 68 с.
8. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА – М, 1997. – 576 с.
9. Селиванов Ф.А. Заблуждение и пороки / Ф.А. Селиванов. – Томск : Изд-во Томского ин-та, 1965. – 129 с.
10. Криминалистика : [учеб.] ; под ред. А.Н. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 496 с.
11. Казинян Г.С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г.С. Казинян, А.Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 216 с.
12. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / И. Кертэс ; под общ. ред. А.И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – 164 с.
13. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О.Я. Переверза. – Х., 2000. – 19 с.
14. Фунікова О.В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / О.В. Фунікова ; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – 144 с.
15. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні й тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / В.К. Весельський. – К., 1999. – 126 с.
16. Печерский В.В. Типовые программы допроса на предварительном и судебном следствии : [учеб.-практ. пособ.] / В.В. Печерский. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – 336 с.

Колесникова И. А. Тактические модели как средства криминалистической тактики

В статье рассматриваются актуальные вопросы процесса моделирования события преступления во время допроса свидетелей. Предложена тактическая модель процесса оценки достоверности показаний свидетелей. Обосновано, что результат моделирования события преступления во время допроса зависит от каждого участника следственного (розыскного) действия, в том числе и от следователя.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, моделирование события преступления, допрос свидетелей, средства криминалистической тактики, тактические модели.

Kolesnikova I. The tactical models as a means of criminalistic tactics

The simulation process of a crime during the interrogation of witnesses is given in the article. It is proposed a tactical model of the process of assessing the reliability of testimony of witnesses. It is proved that the result of the simulation of the crime during the interrogation depends on each member of the investigative action, including the investigator.

Key words: *criminalistic tactics, simulation of a crime, interrogation of witnesses, means of criminalistic tactics, tactical models.*